

Objavljeno 2003. godine u zborniku Socijalna rekonstrukcija zajednice (ur. D. Ajduković), Zagreb: Društvo za psihološku pomoć, str. 79-98.

Aleksandar Štulhofer
Filozofski fakultet, Zagreb

DRUŠTVENI KAPITAL I NJEGOVA VAŽNOST

Nerazvijenost civilnog društva brojni autori smatraju temeljnim problemom postkomunističkih zemalja.* Promjena političkog i gospodarskog režima, i pripadajuća opsežna institucionalna reforma, pokazala se - barem kratkoročno - nedovoljno djelotvornom i razvojno poticajnom. Nedostajući čimbenik, prema tim analizama, jest neformalni sustav građanske povezanosti i inicijativa, to jest ono što zovemo *civilnim društvom* - označujući time samoorganizaciju građana kroz dobrovoljna udruženja, nevladine organizacije, interesne skupine i poznaničke mreže. Upravo je deficit te samoregulacije i samoinicijativnosti, što smatramo naslijeđem komunizma, odgovoran za raširenu nesposobnost i korumpiranost administrativne i sudske vlasti, te inertnost, apatičnost i cinični oportunistički građana (Sojo, 1998.; Krygier, 2002.). Usporedimo li prosječnu vrijednost tzv. *indeksa korupcije* u zemljama Europske unije, SAD i Australiji (7.8) i zemljama Srednje, Istočne, Jugoistočne Europe i bivšeg Sovjetskog saveza (3.5)¹, potonje su značajno korumpiranije (Transparency International, 2000.). Civilno bi društvo, dakle, moglo biti ključna poluga razvoja, čiji mehanizam djelovanja opisuje *teorija društvenog kapitala*.

Što je društveni kapital?

Teorija o društvenom kapitalu (*social capital*) jedna je od najutjecajnijih i najpopularnijih koncepcija koje su se u prošlom desetljeću pojavile u društvenim znanostima (Putnam, 1993.; Coleman, 1988.; Fukuyama, 2000.; Woolcock, 1998.; Adler i Kwon, 2002.). Pojam društvenog kapitala (u daljnjem tekstu - **DK**)² uvriježio se ne samo u znanstvenim raspravama već i u medijskim analizama društvene stvarnosti, kao i političkim programima i strategijama. Na čemu se temelji takav uspjeh znanstvene ideje kojoj mnogi kritičari zamjeraju nedovoljnu preciznost i poteškoće s mjerenjem? Kako to da su je prigrlili podjednako i "lijevi" i "desni" političari? Naposljetku, kako to da DK uvažavaju i ekonomisti, tradicionalno neskloni kulturološkim objašnjenjima?

Odgovor se krije u analizama društvenog i gospodarskog razvoja koje su, osobito u slučaju nerazvijenih i zemalja u razvoju, ustanovile da kultura, to jest specifične norme i navike, igra važnu ulogu u transformaciji zemlje - često važniju od tehnologije i političke

* Autor se zahvaljuje kolegama Deanu Ajdukoviću i Dinki Čorkalo na iznimno korisnim uvidima, komentarima i kritičkim primjedbama

¹ Krajnje su vrijednosti indeksa 0 - "izrazito korumpirana" - i 10 - "izrazito nekorumpirana" sredina (Transparency International, 2000.).

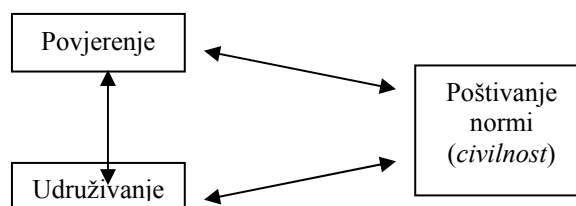
² Društveni kapital (DK) se u nas ponekad prevodi i kao sociokulturni ili socijalni kapital. Autor koristi sintagmu DK, jer je smatra jezično najispravnijom.

stabilnosti. Rečeno na drugi način, kulturni sustav određene zajednice može biti skup prepreka razvoju i stabilnosti ili pak generator (i potporanj) društvenog napretka i blagostanja. U prvom je slučaju riječ o zajednicama siromašnim DK koje obilježava kronično zaostajanje u gospodarskom, društvenom i političkom razvoju. One, naime, nisu u stanju iskoristiti razvojne poticaje (poput međunarodnih kredita), između ostalog i jer novac često završava na privatnim računima korumpiranih službenika, i ostaju zarobljene u visokim stopama kriminala i ostalih oblika društvene patologije, političkoj nestabilnosti (nerijetko obilježenoj nasiljem) i trajnoj sučeljenosti između malobrojnih koji imaju moć i bogatstvo i osiromašene i obespravljene većine.

DK možemo definirati kao *skup kulturnih osobina koje stvaraju-i-održavaju međusobno povjerenje i suradnju među članovima određene društvene zajednice*. DK je, drugim riječima, specifična osobina društvene skupine ili organizacije, koja ima pozitivan utjecaj na njezinu djelotvornost. Važno je zapamtiti da se DK ne uspostavlja zakonima i političkom voljom, već nastaje i održava se spontano, u svakodnevnim interakcijama, tijekom dužeg vremenskog razdoblja. Njegovo su tkivo društvene vrijednosti i norme koje se oslanjaju na kulturnu tradiciju. Kao što predložena definicija upućuje, DK potiče i olakšava svakodnevnu suradnju. Riječ je, dakle, o zajedničkom resursu ili *općem dobru*. U tom smislu, DK valja razlikovati od zatvorene obiteljske povezanosti ili grupne lojalnosti (klike), koje korist za mali krug ljudi mogu ostvarivati na štetu šire zajednice.

DK se sastoji od tri dimenzije (slika 1). Prva od njih, *povjerenje*, označava inicijalnu spremnost na suradnju, no ne samo s članovima obitelji ili znancima. Druga dimenzija, *udruživanje*, usko je povezana s prvom, jer djeluje kao "mala škola" povjerenja i spremnosti na suradnju. Udruživanje i odgovarajuća zajednička akcija omogućuju neposredno iskustvo suradnje i njezinih prednosti, kao što je ostvarivanja interesa koji su izvan dosega pojedinačnih napora. Posljednja dimenzija, *poštivanje normi* (koju možemo zvati i *civilnošću*), istodobno je rezultat djelovanja prve dvije dimenzije i njihov potporanj. Poštivanje je normi, naime, neodvojivo od uvjerenja da isto čine i drugi, jer se upravo na tome temelji povjerenje i spremnost na udruživanje pojedinaca koji se ne moraju dobro poznavati. Konkretno, u sredini u kojoj većina ne poštuje normu reciprociteta (uzajamni odnos uzvraćanja usluga), povjerenje i suradnja među neznancima nose previše rizika prijevare.

Slika 1 - Struktura društvenog kapitala

U čemu je važnost društvenog kapitala?

DK je ključan čimbenik gospodarskog, društvenog i političkog razvoja iz barem dva razloga. Prvi je taj što samoorganiziranje građana, putem udruženja i interesnih skupina, ostvaruje interese sudionika, za koje se država ili ne može pobrinuti ili bi to bilo preskupo. Zajednica koja obiluje DK nema potrebe za sveprisutnom i rastrošnom državom. Takvu zajednicu,

primjerice, ne obilježava visoka razina kriminala i odgovarajući društveni troškovi. Drugi je razlog u tome što je dobro povezana i samoorganizirana zajednica odlična kontrola i korektiv vlasti.

DK nije neovisan o povijesnom razvoju. Društvene navike, poznaničke i prijateljske mreže, norme i vrijednosti ne nastaju, niti nestaju, preko noći. (U tom smislu i govorimo o negativnom naslijeđu autoritarnih sustava.) Njihov kontinuitet se zasniva na njihovoj *korisnosti*; norme i ponašanja čija se vrijednost potvrđuje u svakidašnjoj uporabi prenose se s generacije na generaciju. Upravo iz tog razloga - jer je, primjerice, u određenim okolnostima nepovjerenje korisnije od povjerenja - neke zajednice obilježava deficit DK, to jest rašireno nepovjerenje³ i društvena atomiziranost (izoliranost pojedinaca). U takvim zajednicama, kao što pokazuju povijesni primjeri Sicilije ili Kosova, povjerenje postoji isključivo u vrlo uskom, obiteljskom ili klanskom, krugu i obrnuto je proporcionalno s tzv. generaliziranim povjerenjem (inicijalnim povjerenjem među neznancima). Posve suprotne povijesne uvjete nalazimo u Nizozemskoj, gdje je nužnost otimanja zemlje, to jest obradivih površina, moru poticao zajedničke akcije građana i time izgradnju navike povjerenja i udruživanja.

Poznata studija američkog politologa Roberta Putnama (1993.) empirijski je najuvjerljiviji prikaz razvoja i važnosti DK. Putnam analizira slučaj Italije i nastoji izmjeriti ulogu gospodarskih i sociokulturnih čimbenika u održavanju postojeće razlike u razvijenosti sjevernih i južnih pokrajina. Zanima ga, zapravo, koja skupina čimbenika ima snažniji učinak na razvoj: gospodarski ili sociokulturni čimbenici. Protivno uobičajenom stavu prema kojem su gospodarske akcije temelj gospodarskog razvoja, Putnam je ustanovio da je DK mnogo bolji prediktor gospodarskog uspjeha talijanskog sjevera, odnosno neuspjeha talijanskog juga, od stupnja njihove gospodarske razvijenosti u prošlosti. Iz tog nalaza proizlazi vrlo važan zaključak: gospodarska je zaostalost, čini se, manji razvojni problem od društvene.

Putnamova je studija dala snažan zamah razvoju teorije i metodologije mjerenja DK, o čemu svjedoči i pokretanje velikog projekta Svjetske banke (<http://www.worldbank.org/poverty/scapital/>). No, niz je autora, u međuvremenu, upozorio i na problematična mjesta u koncepciji DK, ističući osobito empirijsku činjenicu da gustoća društvenih veza nije uvijek pozitivno povezana s društvenim razvojem (Woolcock, 1998.; Fukuyama, 2000.).⁴

Društveni kapital u Hrvatskoj 1995. - 2003.

Rasprava o DK osobito je važna za razmatranje budućnosti tranzicijskih zemalja. Analiza njegove dinamike ukazuje, naime, na potencijalne prednosti i prepreke razvoju. Samo tranzicijsko razdoblje, koje je u hrvatskom slučaju bilo otežano ratnim zbivanjima, obilježeno kolapsom ranijeg sustava i normativnim vakuumom golema je društvena promjena koja ne

³ Postoji li empirijski argument za tezu o gospodarskoj važnosti povjerenja? Analiza koju sam opisao u jednom ranijem radu, u kojoj su korišteni podaci za 43 zemlje svijeta, pokazala je statistički značajnu i snažnu ($r=0.61$) povezanost između postotka ispitanika u nacionalnim uzorcima koji su izjavili kako se "većini ljudi može vjerovati" i bruto nacionalnog proizvoda (BNP). Činjenica je da bi smjer utjecaja mogao biti obostran. Moguće je da nakon postizanja određene vrijednosti, BNP počinje "proizvoditi" povjerenje. Veća egzistencijalna sigurnost (bolji materijalni uvjeti) podrazumijeva, naime, smanjivanje troškova izigranog povjerenja (ovaj uvid dugujem D. Ajdukoviću).

⁴ Za primjer usp. nedjelotvornost, društveno intenzivno povezane, institucije orijentalnog sajmišta */suq, bazaar/* (North, 1991.).

utječe samo na gospodarski i politički život već, barem u istoj mjeri, i na svakodnevne odnose. Postkomunistička tranzicija, osobito njezina prva faza, podrazumijeva nagli raspad dominantnih, naslijeđenih vrijednosti i jačanje društvene dezorijentiranosti (širenje percepcije bezakonja i kulture oportunitizma /"snalaženja"/; Štulhofer, 1999.). U takvoj situaciji, kao što pokazuje primjer Rusije (Nichols, 1995.), buja cinizam i oportunitizam⁵, što ohrabruje i podržava kriminalno poduzetništvo.

U tom smislu, analizu razine DK u proteklom desetljeću smatram iznimno važnom za predviđanje hrvatske budućnosti. Pozitivan bi trend uputio na rastuću društvenu stabilnost i rast povjerenja u norme i institucije koje ih štite, te razvoj civilnog društva. Negativan bi trend, pak, upozorio na ozbiljne prepreke društvenom razvoju - kako izravno, kroz društvenu fragmentaciju i deficit povjerenja, tako i neizravno, upućujući na ozbiljne nedostatke javne uprave.⁶

Polazeći od tih pretpostavki, u nastavku se teksta raspravlja dinamika DK u Hrvatskoj u razdoblju 1995. - 2003. Analize koje slijede temelje se na tri znanstvena istraživanja provedena na slučajnim i stratificiranim nacionalnim uzorcima koji su obuhvatili ispitanike u dobi od 18 do 65 godina. Riječ je o *Svjetskom istraživanju vrijednosti - Hrvatska 1995.* (N = 1196; Erasmus gilda, 1995.), *Europskom istraživanju vrednota - EVS 1999.*, Katoličkog bogoslovnog fakulteta (N = 1003; Črpić i Rimac, 2000.) i *South East European Social Survey Project, Croatia 2003.* (N = 1250).

1. Povjerenje

DK je osobina ili, preciznije rečeno, specifična kvaliteta društvene zajednice, u kojoj povjerenje igra važnu ulogu. Ondje gdje pojedinci imaju inicijalno povjerenje jedni u druge, raste vjerojatnost njihovog udruživanja i poštivanja "pravila igre". Kroz udruživanje, odnosno kroz iskustvo pozitivnih ishoda udruživanja⁷, povjerenje se intenzivira i učvršćuje, te socijalizacijom prenosi na nove generacije.

No, povjerenje nije jednodimenzionalna kategorija. Prva i najšira razina povjerenja jest tzv. *uopćeno povjerenje* ili inicijalna spremnost na suradnju s osobom koja nam nije od ranije poznata. Kao što *tablica 1* prikazuje, razina se uopćenog povjerenja u Hrvatskoj smanjila tijekom promatranog razdoblja ($p < 0.05$). Imajući u vidu da su posljednje ratne operacije završene 1995. godine, te da je životni standard u razdoblju 1995.-1999. bio veći no u prethodnom (1990.-1994.), erozija se uopćenog povjerenja ne može pripisati troškovima tranzicijske preobrazbe.

Tablica 1 – Uopćeno povjerenje ("Smatrate li da se, općenito, većini ljudi može vjerovati, ili da treba biti jako oprezan u odnosu s ljudima?")

	1995. (Svjetsko)	1999. (Europsko)
--	----------------------------	----------------------------

⁵ Definiran kao sklonost zaobilaženju i/ili kršenju normi u situacijama kada su sankcije (kazna) malo vjerojatne.

⁶ Poglavitito kada je riječ o zaštiti zakonitosti.

⁷ Udruživanje se, dakako, temelji na prepoznavanju zajedničkih *interesa*. Inicijalno je povjerenje samo mehanizam koji omogućuje *zajedničko ostvarivanje* interesa.

	<i>istraživanje vrijednosti - Hrvatska; N=1196)</i> %	<i>istraživanje vrijednosti - Hrvatska; N=1003)</i> %
Većini ljudi se može vjerovati	25.1	20.5
Treba biti jako oprezan u odnosu s ljudima	74.9	79.5

Alternativno objašnjenje ističe vezu između uopćenog (ne)povjerenja i novo uspostavljenih institucija, to jest normi i društvenih organizacija koje su zaživjele nakon osamostaljenja. Društvene organizacije prema definiciji stvaraju ili utječu na društvenu stvarnost, sudjeluju u uspostavi klime povjerenja ili pak snaže nepovjerenje - toleriranjem ili čak sponzoriranjem korupcije, nepotizma i političkog klijentelizma.⁸ Uopćeno je povjerenje, stoga, usko povezano s povjerenjem koje građani imaju u pojedince koji obavljaju važne društvene poslove. Poglavitito stoga, jer propusti ovih posljednjih, ili njihovo izravno kršenje normi, omogućuju (nekažnjenu) zlouporabu povjerenja. Ako je ova hipoteza točna, negativan trend opažen pri razmatranju uopćenog povjerenja morao bi biti zamjetan i u slučaju povjerenja u institucije (tablica 2).

Tablica 2 – Povjerenje u institucije

	1995.		1999.	
	Vrlo veliko ili veliko	Oskudno ili nikakvo	Vrlo veliko ili veliko	Oskudno ili nikakvo
Institucije pravnog sustava*	51.4	48.6	30.5	69.5
Sabor*	41.8	58.2	20.7	79.3
Javne službe*	37.9	62.1	31.3	68.7
Dnevni tisak*	22.5	77.5	15.5	84.5
Crkva*	57.4	42.6	61.6	38.4
Policija*	60.6	39.4	46.4	53.6
Sindikati	23.8	76.2	25.8	74.2

* Statistički značajna razlika (1995.-1999.); $p < 0.01$

Rezultati prikazani u tablici 2 govore u prilog gore navedenom tumačenju. U razdoblju 1995. - 1999., od sedam važnih društvenih institucija pet je izgubilo na povjerenju građana. Povjerenje je značajno poraslo samo u slučaju crkve. Najveće osipanje povjerenja zamjećujemo u slučaju dviju društvenih institucija na kojima počiva zakonitost i društveni poredak. Za četiri godine, broj se ispitanika koji ne poklanjaju nikakvo povjerenje pravnom sustavu utrostručio. Godine 1999., veliko povjerenje u Sabor iskazala je samo petina ispitanika, što je dvostruko manje u odnosu na 1995. godinu.

Kakve su posljedice izrazitog opadanja povjerenja u institucije sustava? Teorijski su moguća tri ishoda. Prvi je širenje kulture cinizma ("poštenje i principijelnost su za budale") i oportunističkog djelovanja, a drugi spremnost na iskazivanje nepovjerenja odgovornima za neželjeno stanje, to jest nastojanje da se promjene ljudi na vlasti. Treći je "scenarij" kombinacija prva dva. Kojemu od njih treba dati prednost u hrvatskom slučaju? Jednostavan test uključuje mjerenje rasprostranjenosti oportunitizma. Što više raste nepovjerenje u važnost poštivanja normi, širenje je oportunitizma vjerojatnije.

⁸ *Političkim klijentelizmom* se naziva odnos u kojem se materijalni interesi ostvaruju putem političkih veza.

Tablica 3 – Povjerenje u norme

	1995.	1999.
	<i>Prosječna vrijednost na skali od 1 "nikada se ne može opravdati" do 10 "uvijek se može opravdati"</i>	
Izbjegavanje plaćanja javnog prijevoza*	4.5	3.2
Neutemeljno traženje socijalnih povlastica*	3.2	1.6
Varanje na porezu*	3.5	2.6
Primanje mita*	2.5	1.7

* Statistički značajna razlika; $p < 0.001$

Kao što prikazuje tablica 3, niti uz jednu od četiri norme ne nailazimo na širenje kulture oportunitizma. Naprotiv, rezultati nedvosmisleno govore o rastućem povjerenju u važnost poštivanja normi, što su potvrdili i izbori u siječnju 2000. godine, kada je dotadašnja vladajuća stranka izgubila vlast zahvaljujući, između ostalog, prevladavajućoj predodžbi o njezinoj korumpiranosti i razgranatom političkom klijentelizmu (Lamza, 2000.; Zakošek, 2001.).

2. Gustoća društvenih veza

Spontano udruživanje, osnivanje nevladinih udruga ili uključivanje u njihov rad, od velike je važnosti za društvenu zajednicu. Udruživanje ne stvara samo gustu mrežu društvenih veza, korisnu u slučajevima kada se određeni cilj ne može ostvariti individualnom akcijom, već i proizvodi međusobno povjerenje. Bez obzira bila riječ o sportskom klubu, vjerskoj organizaciji ili profesionalnoj udruzi, uključeni pojedinci uče vrijednost norme reciprociteta, kao i vještine dogovaranja te organiziranja kolektivne akcije.

Tablica 4 – Članstvo u nevladinim organizacijama i udrugama (udio u općoj populaciji)

	1995.		1999.		Razlika	
	<i>A = aktiv- ni član %</i>	<i>B = pasivn i član %</i>	<i>A %</i>	<i>B %</i>	<i>A</i>	<i>B</i>
Sportski i rekreacijski klubovi	8	9	7	14	-1	5
Crkvene i vjerske organizacije	18	41	6	12	-12	-29
Umjetnička i kulturna društva	5	7	4	8	-1	1
Sindikati	5	17	4	12	-1	-5
Političke stranke	3	6	2	5	-1	-1
Ekološke udruge	1	3	2	3	1	0
Dobrotvorne udruge	4	6	2	3	-2	-3
Profesionalne udruge	4	7	2	4	-2	-3

Tablica 4 prikazuje podatke o aktivnom i pasivnom članstvu⁹ u nizu građanskih udruga, kao i promjenu u postotku uključenih tijekom promatranog razdoblja. Rezultati ukazuju na negativan trend. Premda neznatno - s izuzetkom članstva u vjerskim organizacijama - gustoća društvenih mreža smanjila. Od osam tipova građanskih udruga prikazanih u tablici 4, aktivno se članstvo smanjilo u njih sedam. Neznatan je porast zabilježen isključivo u društvima za zaštitu okoliša, skupini koja je 1995. godine imala najmalobrojnije članstvo. Kada je riječ o najizraženijem padu članstva, vezanom uz vjerske i religijske udruge, valja istaknuti kako je 1995. godine još uvijek djelovao veliki broj, tijekom rata stvorenih, humanitarnih organizacija vezanih uz crkvene institucije. U tom smislu, opaženo se smanjivanje članstva u tim ogranzacijama ne može smatrati znakom smanjivanja DK.

Premda analiza gustoće društvenih veza ne omogućava jasan zaključak o dinamici DK kapitala u razdoblju 1995. - 1999., smanjivanje bi razine društvene povezanosti - prema postojećim sudijama DK - moglo imati nekoliko negativnih posljedica. Osobito kada je riječ o samoorganiziranju kao načinu rješavanja lokalnih problema, svakodnevnoj sigurnosti (kriminal) i razvoju civilnosti. Što učiniti kako bi se gustoća društvenih mreža povećala? Ostavimo li po strani sociokulturnu tradiciju, odnosno čimbenike na koje nije moguće izravno utjecati (barem ne kratkoročno), ključnu ulogu imaju stupanj decentralizacije društvenog odlučivanja i djelotvornost zaštite normi. Veći stupanj decentralizacije¹⁰, to jest razvijenost lokalne samouprave, motivira udruživanje, jer akterima omogućava ostvarivanje neposredne, opipljive, koristi putem kolektivne akcije. Pravna država, to jest djelotvorna zaštita normi, ima posredan učinak na gustoću društvenih veza i to poglavito kroz osnaživanje povjerenja među članovima zajednice.¹¹ U tom smislu, činjenica da su upravo te dvije dimenzije na vrhu liste državnih prioriteta dobiva dodatnu težinu.

3. Poštivanje normi

Poštivanje normi ili *civilnost* treća je komponenta DK. Civilnost je, važno je podsjetiti, važna ne samo zbog (intrinzičnog) poštivanja zakonitosti već i zato jer podupire i osnažuje međusobno povjerenje. Jednako tako, ona motivira na udruživanje ukazujući na zajedničke vrijednosti. Budući da upitnik iz 1995. godine nije uključio pitanja koja mjere ovu dimenziju DK, podaci prikazani u *tablici 5* ne omogućuju raspravu o trendovima. Pitanja su mjerila percepciju ispitanika o tome koliko njihovih sugrađana poštuje norme. Što je netko uvjereniji da većina poštuje norme/zakone, to je veća vjerojatnost da će i on/ona činiti isto.

Tablica 5 – Percepcija poštivanja normi, 1999.

<i>Koliko vaših sugrađana:</i> (%)	Gotovo nitko	Neki	Mnogi	Gotovo svi	Ne znam
Ne plaća javni prijevoz	8.5	34.8	30.2	10.3	13.2
Traži od države povlastice na koje nemaju pravo	5.8	41.3	39.6	4.3	8.5

⁹ Za razliku od *aktivnog, pasivno* članstvo ne uključuje osobnu aktivnost. Pasivni članovi naprosto plaćaju članarinu ili ne neki drugi, neizravan, način podupiru djelovanje udruge/organizacije.

¹⁰ To jest delegiranje odlučivanja o lokalnom razvoju na lokalnu razinu, uključujući i decentralizaciju financiranja.

¹¹ Djelotvorna zakonska zaštita smanjuje rizik prijevare, povećavajući povjerenje.

Vara na porezu	2.5	35.9	44.8	9.1	7.6
Podmićuje	5.8	41.7	37.4	5.6	9.3
Prima mito	8	42.9	32	4.3	12.2

(Bez odgovora: 0.2-3.1%)

Bez obzira na nemogućnost usporedbe s ranijim razdobljem, rezultati su iznimno važni, jer otkrivaju razmjere percepcije kršenja normi. Velik broj anketiranih u svojoj okolini uočava rašireno nepoštivanje "pravila igre". Između 40 i 45 posto ispitanika smatra da *mnogi ili gotovo svi* njihovi sugrađani nastoji prevariti državu (izbjegavanje plaćanja javnog prijevoza, neopravdano traženje povlastica), a barem toliko ih, čini se, vidi korupciju sveprisutnom. U prosjeku, tek je svaki petnaesti građanin Hrvatske uvjeren u to da je kršenje normi izuzetak, a ne pravilo.

Premda valja imati na umu da izložena analiza mjerenje ne može pružiti preciznu sliku (ne)poštivanja normi, nedvojbeno je da negativna percepcija odnosa prema društvenim pravilima potiče nekooperativno ponašanje. Smatra li pojedinac da drugi krše norme, ostvarujući pritom (nekažnjeno) korist, vlastito će slijeđenje normi sve više doživljavati samoporažavajućim. Dakako, to nužno ne znači da će promijeniti način ponašanja. Hoće li se to desiti, ovisi o nekoliko čimbenika, od kojih je središnji *osobni trošak*. Motivacija za kršenjem normi izraženija je u slučaju kada se percepcija tuđeg nepoštivanja normi temelji na osobnom iskustvu - primjerice, korumpiranosti nekog službenika - nego ako je riječ o apstraktnoj predodžbi koja počiva, primjerice, na naglom porastu socijalnih razlika, koje mediji pripisuje nelegalnim aktivnostima. (Ipak, valja uzeti u obzir kako se predodžba o tzv. *tajkunizaciji* tijekom posljednjih sedam, osam godina duboko ukorijenila u hrvatskom javnom mnijenju.)

Kako osnažiti poštivanje društvenih normi? Premda Putnam (1993.) naglašava da DK nastaje spontano, specifičnim povijesnim razvojem, bilo bi pogrešno smatrati kako ciljane društvene mjere nemaju učinka na dinamiku civilnosti i DK općenito (Fukuyama, 2000.). Osobito u dugoročnoj perspektivi. U nastavku je, stoga, ponuđen ocrtni mjeri koje potiču razvoj civilnosti¹² - ali i drugih elemenata DK - oblikujući povoljni sociokulturni okvir. Takav u kojem je poštivanje normi isplativo i zbog materijalnih i zbog simboličkih nagrada (reputacija).

- *Povećanje djelotvornosti sudstva*. Kao što je ranije rečeno, nemogućnost djelotvornog kažnjavanja nepoštivanja normi demotivira suradnju i povećava razinu nepovjerenosti. Istinski djelotvorna pravna država smanjuje koristi vezane uz nepoštivanje normi, uključujući i one simboličke, jer "zaobilazanje zakona" prestaje biti dokaz snalažljivosti i uspješnosti.
- *Borba protiv oportunističkog ponašanja*. Snažna i sustavna¹³ medijska kampanja protiv korupcije u javnim službama i državnoj upravi, koju prate odgovarajući policijski i pravni postupci, ima središnju ulogu u promicanju civilnosti. Takva akcija, ako je dobro osmišljena i temeljita, osigurava kredibilitet vlasti, nužan za uspješno ostvarivanje ostalih mjera.
- *Intenzivniji razvoj civilnog društva*. Mjere koje potiču razvoj civilnog sektora imaju važan učinak i na razinu poštivanja normi. S jedne strane, zato jer omogućuju bolji, organizirani, monitoring i kontrolu poštivanja normi, a s druge, jer uključenost u rad

¹² Redoslijed se ne temelji na relativnoj važnosti mjera, niti na kronologiji njihove provedbe.

¹³ Što znači da započinje u jednom, a potom se seli u druge sektore.

nevladinih udruga ograničava oportunističko ponašanje usvajanjem specifičnih vrijednosti, kao što je, primjerice, ideja zajedničkog dobra.

- *Promicanje profesionalizma.* Profesionalizam u državnoj upravi i javnim službama nužno je poticati nizom pozitivnih sankcija i novih internih rituala. Stručnost i profesionalna etika moraju ostvariti prednost pred političkim preferencijama i oportunističkim kalkulacijama. Povećanje civilnosti državnih službenika izravan je poticaj poštivanju normi od strane svih članova društva. Tu nije riječ samo o pružanju (pozitivnog) primjera, odnosno smanjivanju korupcije u državnim službama, već i o povećanju troškova vezanih uz kršenje normi kroz bolje uočavanje i kažnjavanje istog.
- *Transparentnost političkih odluka.* Transparentnost donošenja političkih odluka i njihovo primjereno obrazlaganje nužan su uvjet ne samo jačanja povjerenja javnosti u institucije sustava već i jačanje povjerenja u norme koje te odluke oblikuju.¹⁴
- *Obrazovanje.* Povećanje broja obrazovanih članova društva pozitivno je povezano s rastom civilnosti. Uključenost u kvalitetan obrazovni proces ima za posljedicu tzv. *interiorizaciju* normi, to jest sklonost poštivanju normi bez obzira na vjerojatnost sankcija. Trenutno, Hrvatska izrazito zaostaje za zemljama EU kada je riječ o udjelu visoko obrazovane populacije (usp. dokument *Strategija razvitka znanosti u RH*; http://www.znanost.hr/mzt/hrv/djelatnosti/znanost/Strategija_znanost_250302.pdf).
- *Otvorenost i uključivanje u međunarodne integracije.* Gospodarska otvorenost Hrvatske i definiranje članstva u EU prioritarnim ciljem povećava izloženost formalnim (pravnim) i neformalnim (poslovnim i kulturnim) normama EU. Dugoročno gledano, taj bi se utjecaj morao pozitivno odraziti na razinu civilnosti.

Zaključak

Društveni kapital (DK) se sastoji od tri dimenzije: (a) normi povjerenja, (b) društvene umreženosti i (c) individualnog poštivanja normi ili civilnosti. Zajedno i svaka posebne, te dimenzije olakšavaju i/ili potiču suradnju i društvenu akciju. Za razliku od ekonomskog kapitala, DK nestaje raspadanjem društvenih veza i odnosa unutar kojih je stvoren. U usporedbi sa zajednicama koje oskudijevaju u DK, one koje obilježava visoka razina DK odlikuje veća stabilnost, društvena i gospodarska djelotvornost, te osobna sigurnost.

Kada je riječ o Hrvatskoj, razdoblje između 1995. i 1999. godine, prema izloženim analizama, obilježava negativna dinamika DK. No, prikazani podaci ne omogućuju zaključak o postojećoj razini DK u Hrvatskoj, odnosno ne omogućuju odgovor na pitanje je li zabrinjavajuće niska ili zadovoljavajuće visoka. Odgovor na to pitanje zahtijeva usporedbu indikatora DK u Hrvatskoj s onima u drugim zemljama. Rezultate takve analize donosi tablica 6, koja uključuje Hrvatskoj, teritorijalno i povijesno, bliske zemlje (Mađarska, Slovenija, Austrija i Italija), te dvije članice EU koje obilježava ili brzi rast (Irska) ili izrazita društvena i politička stabilnost, uz visoku razinu blagostanja (Nizozemska).¹⁵ Razmotrimo li rangove na

¹⁴ Jačanje povjerenja u određenu normu, to jest njezinu korisnost, smanjuje rizik njezina kršenja.

¹⁵ S izuzetkom posljednje mjerene dimenzije, podaci za Hrvatsku uzeti su iz istraživanja provedenog 1999. godine, kako bi se izbjegao neposredni utjecaj ratnih zbivanja. Uz ono što je već spomenuto u raspravi o vjerskim udruženjima i organizacijama, valja naglasiti da je istraživanje iz 1995. godine provedeno neposredno nakon uspješnog okončanja operacije "Oluja", što je moralo utjecati (kratkoročno) na razinu povjerenja u institucije vlasti.

sve četiri ispitivane dimenzije, na tri od njih Hrvatska zauzima posljednje ili preposljednje mjesto.

S izuzetkom pokazatelja gustoće udruženosti, gdje se Hrvatska nalazi točno u sredini¹⁶, pokazatelji razine uopćenog povjerenja, povjerenja u institucije i (ne)toleriranja kršenja normi nedvosmisleno ukazuju na deficitarnost DK u Hrvatskoj. Pritom osobito zabrinjava podatak o izraženom toleriranju kršenja normi. Hrvatska je, naime, jedina među analiziranim zemljama u kojoj, prosječno, čak polovina ispitanika odobrava očito kršenje normi poput primanja mita, porezne evazije i sličnih.

Tablica 6 - Usporedna analiza uopćenog povjerenja, povjerenja u institucije, aktivnog članstva u organizacijama i udruženjima, te toleriranja kršenja normi

	Hrvatska (1999.) *(1995.)	Slovenija (1995.)	Austrija (1990.)	Mađarska (1996.)	Italija (1990.)	Nizozemska (1990.)	Irska (1990.)
Uopćeno povjerenje (%)							
"Većini ljudi se može vjerovati"	20.5	15.3	28.4	22.5	33.8	53.4	46.8
<i>Rang</i>	6	7	4	5	3	1	2
Povjerenje u institucije (% odgovora "vrlo veliko" ili "veliko")							
Pravni sustav	30.5	34.4	57.6	50.6	31.7	63.7	46.9
Parlament	20.7	23.4	40.3	37.4	30.5	51	49.9
Javne službe	31.3	42.2	41	30.4	39.3	34	36.1
<i>Prosjek</i>	27.5	33.3	46.3	39.5	33.8	49.6	44.3
<i>Rang</i>	7	6	2	4	5	1	3
Aktivno članstvo (% opće populacije)							
Sportski i rekreacijski klubovi	7	10.2	7.4	8.3	6.6	8.2	5.6
Crkvene i vjerske organizacije	5.8	7.2	5.7	9.4	6.5	9.5	10.2
Umjetnička i kulturna društva	4.1	4.5	4.3	2.2	2.8	10.3	3
Sindikati	4.2	4.6	2.4	8	2.7	1.2	2
Političke stranke	2	1.3	3.4	2.6	3.5	2.3	0.7
Ekološke udruge	2.1	0.8	1.4	0.6	1.7	2.4	1
Dobrotvorne udruge	1.7	2.9	2.5	2.5	3.4	8.8	4.6
Profesionalne udruge	2.3	4.9	1.2	6	1.1	1.6	1.3
<i>Prosjek</i>	3.7	4.6	3.5	5	3.5	5.5	3.6
<i>Rang</i>	4	3	6	2	6	1	5
Netoleriranje kršenja normi (% odgovora "nikada se ne može opravdati")*							
Traženje povlastica na koje se nema pravo	39.4	40.8	68.2	51.5	64.9	70.2	68
Izbjegavanje plaćanja poreza	35.2	53.7	61.8	58.3	54.8	42.4	48.4
Primanje mita	63	73.7	70.9	33.1	75.8	67	84.5
Kupovanje robe za koju se zna da je ukradena	59.4	70.7	84.3	62.5	71.1	69.5	80.4
<i>Prosjek</i>	49.3	59.7	71.3	51.4	66.7	62.3	70.3
<i>Rang</i>	7	5	1	6	3	4	2

Izvor (osim za HR 1999.)¹⁷: ***, 1998.

¹⁶ S time da je razlika između Hrvatske i zemlja koje su po rangui iza nje (Austrija, Italija i Irska) statistički zanemariva.

¹⁷ Na posljednjoj su dimenziji, kada je riječ o Hrvatskoj, prikazani podaci iz 1995. godine, jer upitnik iz 1999. godine nije sadržavao odgovarajuća pitanja.

S obzirom da je DK opće dobro izrazitog razvojnog potencijala, ključno je pitanje kako ga povećati - osobito u zajednicama u kojima je deficitaran. Podsjetimo se, DK ne nastaje društvenom reformom, niti dogovorom o potrebi njegova rasta ili izglasavanjem novog zakona. DK nastaje spontano, u povoljnim uvjetima. Također, za izgradnju DK potrebno je vrijeme. Kako bi se socijalizacijom počele prenositi na nove generacije, korisne se norme i društvene mreže moraju potvrditi u praksi. Robert Putnam i Francis Fukuyama, autori koji su se u posljednjih nekoliko godina intenzivno bavili pitanjem kako potaknuti rast DK (Putnam, 2000.; Fukuyama, 2000.) slažu se oko važnosti tri čimbenika. Prvi je obrazovanje, odnosno povećanje obrazovne razine članova zajednice. Argument koji se pritom ističe jest kako obrazovanje potiče uočavanje povezanosti osobne i opće dobrobiti, te povećava sposobnost udruživanja. Drugi čimbenik jest djelotvoran pravni sustav koji štiti od zlouporabe, i usljeđujuće erozije povjerenja. Treći je faktor djelotvorna, otvorena i pravedna vlast koja mora pružati primjer skrbi za opću dobrobit. Dakako, vremenski rok u kojem bi navedeni čimbenici trebali dovesti do porasta društvenog kapitala ostaje nepoznicom.

Literatura

- Adler, P. S. i S. Kwon (2002.) Social Capital: Prospects for a New Concept. *Academy of Management Review* 27: 17-40.
- Coleman, J. (1988.) Social Capital in the Creation of Human Capital. *American Journal of Sociology* 94 /supplement/: 95-120.
- Črpić, G. i I. Rimac (2000.) Pregled postotaka i aritmetičkih sredina: Europsko istraživanje vrednota - EVS 1999. *Bogoslovska smotra* 52: 191-232.
- Erasmus gilda (1995.) *Svjetsko istraživanje vrijednosti - Hrvatska 1995*. Istraživački izvještaj.
- Fukuyama, F. (2000.) *Social Capital and Civil Society*. IMF Working Paper 213; <http://www.imf.org/external/pubs/ft/seminar/1999/reforms/fukuyama.htm>.
- Krygier, M. (2002.) The Quality of Civility: Post-Anti-Communist Thoughts on Civil Society and the Rule of Law, in A. Sajó /ed./ *In and Out of Authoritarian Law*. Amsterdam: Kluwer /u tisku/.
- Lamza Posavec, V. (2000.) Što je prethodilo neuspjehu HDZ-a na izborima 2000.: rezultati istraživanja javnoga mnijenja u razdoblju od 1991. do 1999. godine. *Društvena istraživanja* 4-5(48-49): 433-471.
- Nichols, T. (1996.) Russian Democracy and Social Capital. *Social Science Information* 35: 629-642.
- North, D. C. (1991.) Institutions. *Journal of Economic Perspectives* 5:97-112.
- Putnam, R. D. (1993.) *Making Democracy Work: Civic Traditions in Modern Italy*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Putnam, R. D. (2000.) *Bowling Alone: The Collapse and Revival of American Community*. New York: Simon & Schuster.
- Sojó, A. (1998.) Corruption, Clientelism, and the Future of the Constitutional State in Eastern Europe. *East European Constitutional Review* 7: 37-46.
- Štulhofer, A. (1999.) Between Opportunism and Distrust: Socio-Cultural Aspects of the Underground Economy in Croatia, in E. L. Feige & Ott, K. /eds./ *Underground Economies in Transition*. Aldershot: Ashgate, pp. 43-63.
- Transparency International (2000.) The 2000 Corruption Perceptions Index; <http://www.gwdg.de/~uwwv/2000Data.html>.
- Zakošek, N. (2001.) Struktura biračkog tijela i političke promjene u siječanjskim izborima 2000., u M. Kasapović /ur./ *Hrvatska politika 1990. - 2000*. Zagreb: Fakultet političkih znanosti.
- Woolcock, M. (1998.) Social Capital and Economic Development. *Theory and Society* 27: 151-208.
- *** (1998.) *World Values Survey Database*. Ann Arbor, MI: University of Michigan, Institute of Social Research.